

Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IV/1 (2019), s. 15-28

VII-XIII. YÜZYILLARDA İSLAM DÜNYASINDA BİLGİNİN AKTARIMINDA VE TİCARİ FAALİYETLERİN GELİŞİMİNDE HACCIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Faruk BAL*

Öz

İslam'ın başlangıç yıllarından bu yana yerine getirilen hac ibadeti, her yıl dünyanın hemen her yerinden farklı ırk, renk ve dilde Müslüman'ı Mekke'de buluşturmaktadır. Hac ibadeti için yapılan bu buluşmada aynı zamanda farklı kültürler, düşünceler, ticari ve iktisadi teknikler ve davranış kalıpları tanınmakta, mallarla birlikte bir yerden başka bir yere aktarılmaktadır. VII. yüzyıldan itibaren sürekli genişleyen ve XIII. yüzyıla gelindiğinde Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları üzerinde geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran İslam, hemen her yerde benzer siyasi, sosyal, ticari ve iktisadi kurumlar oluşturmuştur. Bu yüzyıllarda oluşup gelişen kurumlar, İslam coğrafyasında Müslüman ve gayrimüslim tüm fertler tarafından benimsenmiş ve asırlarca uygulanmıştır. Bu kurumların oluşması ve gelişmesinde farklı araçların ve olayların etkisi bulunmaktadır. Bunlardan biri de hacdir. Bu makalede haccin İslam toplumlarının ortak kurumlar etrafında bir araya gelmesindeki rolü ele alınmaktadır. Makalede hac, bilginin aktarımında ve yayılmasındaki; farklı toplumların kültürlerinin, coğrafyalarının ve tarihlerinin tanınmasındaki; yeni iktisadi ve ticari tekniklerin, kurumların ve davranış kalıplarının tanınmasındaki; malların uluslararası dolaşıma katılmasındaki yeri ile ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Hac, bilgi aktarımı, kültürel etkileşim, ticaret, ekonomik faaliyetler*

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü. e-mail: faruk.bal@medeniyet.edu.tr

AN ASSESSMENT ON THE ROLE OF HAJJ IN THE TRANSFER OF KNOWLEDGE AND THE DEVELOPMENT OF COMMERCIAL ACTIVITIES IN THE ISLAMIC WORLD DURING THE VII-XIII CENTURIES

Abstract

The Hajj, which has been performed since the beginning of Islam, brings together Muslims of different races, colors and languages in Mecca every year from almost all over the world. During this meeting made for the sake of the Hajj (Islamic pilgrimage), different cultures, thoughts, commercial and economic techniques and behavioral patterns are recognized and transferred from one place to another together with the goods. Expanding continuously since the 7th century and dominated wide geography over Asian, African and European continents by the time it was 13rd century, Islam established similar political, social, commercial and economic institutions almost everywhere. The institutions that emerged and developed in these centuries have been adopted by all Muslim and non-Muslim individuals in Islamic geography and have been implemented for centuries. Meanwhile, different tools and events have had an impact on the formation and development of these institutions. One of them is the Hajj. This article discusses the role of the Hajj in the gathering of Islamic societies around common institutions. In the article, the Hajj is addressed with its place in the transmission and dissemination of knowledge; in the recognition of the cultures, geographies and histories of different societies; in recognizing new economic and commercial techniques, institutions and behavior patterns and the joining of the goods to the international circulation.

Keywords: *The Hajj, transmission of knowledge, cultural interaction, trade, economic activity*

Giriş

VII. yüzyıldan itibaren sürekli genişleyen ve XIII. yüzyıla gelindiğinde bilinen eski dünyanın önemli bir bölümünü hâkimiyeti altına alan İslam, hemen her coğrafyada benzer kültürel, sosyal, siyasi, ticari ve iktisadi kurumlar oluşturmuştur. İslami bilginin yayılmasında, kurumların oluşma ve gelişmesinde farklı araçların, fiillerin ve olayların etkisi bulunmaktadır. Bunlardan biri de Müslümanların her sene gerçekleştirdiği hac ibadettir. Hac, İslam'ın en temel esaslarından biri olup gücü yeten her Müslümanın ömründe bir defa gerçekleştirmesi farz olan bir ibadettir. Taşındığı dini anlamının yanı sıra her yıl birçok yerden dikkat çekici bir nüfusun coğrafi hareketliliğine yol açan hac, farklı ırk ve dilden insanları bir araya getiren dünyanın en büyük buluşmalarından biridir. Her yıl, dünyanın hemen her bölgesinden milyonlarca Müslüman hac aylarında Mekke'de bir araya gelmektedir. İslam coğrafyasında dikkate değer büyüklükte bir insan hareketliliğine yol açan hac, aynı zamanda geçmişten günümüze süreklilik taşıyan yönüyle de dikkat çekmektedir. Her yıl farklı coğrafyalardan gelen hacı adaylarının aynı günlerde Mekke'de buluşmaları, ibadet yapmanın dışında Müslümanlar arasında sosyal, kültürel ve ticari bağların kurulmasına da katkı sağlamaktadır. Ürünlerin farklı coğrafyalar arasında değişimiyle uzak mesafeler arası ticaretin devamında, bilginin ve kültürün yayılmasında, ticari uygulamalar ve usullerin gelişmesinde haccın rolü bulunmaktadır. İslam'ın hacda ticarete izin vermiş olması (Bakara, 2/198), bu aylarda önemli ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde etkili olmaktadır. Hatta hac ile ilgili yapılan iktisadi ve kültürel hazırlıklar, hac aylarının çok öncesinde başlamakta ve hacca kadar devam etmektedir. Böylece hac, neredeyse senenin tamamını kaplayacak bir sosyal, kültürel ve ekonomik aktiviteye neden olmaktadır. Böylesine önemli bir olayın, özellikle ilk yüzyıllarda, Müslüman toplumun teşekkülünde ve İslami kurumların oluşumunda, gelişiminde ve yayılmasında katkısının olması beklenir. Bu çalışmada haccın ibadet yönü dışında İslam dünyası üzerindeki etkileri ele alınacak olup VII-XIII. yüzyıllarda İslam coğrafyasında ticaretin gelişmesinde, bilginin aktarımında, İslami kurumların oluşumunda ve gelişmesinde haccın rolü üzerinde durulacaktır.

Bilginin ve Kültürün Aktarımında Haccın Rolü

Hac ibadeti, İslam öncesi dönemlere dayanmaktadır. Başlangıcı Kâbe'nin banisi Hz. İbrahim (a.s) zamanına kadar götürülebilir. Kaynaklarda belirtildiği şekli ile Yüce Allah, Hz. İbrahim'e (a.s) Kâbe'yi yapmasını emretmiş, Hz. İbrahim de oğlu Hz. İsmail ile birlikte Kâbe'yi inşa etmiştir. Kur'an'da bu hususta "*İbrâhim İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu...*" (Bakara, 2/127) denilerek Kâbe'yi inşa edenin oğlu İsmail (a.s) ile birlikte İbrahim (a.s) olduğu bildirilmektedir. "*İnsanlara hac ibadetini duyur.*" (Bakara, 22/27) buyrulularak da hac ibadetinin o dönemden itibaren başladığı açıklanmaktadır. Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa ederek hacca ilan etmesinden itibaren insanlar hac ibadetini gerçekleştirmek için Mekke'de bir araya gelmeye başladılar. Hac, ibadetle sınırlı kalmadı. Hac amacıyla Arap Yarımadası'nın dört bir yanından Mekke'ye gelen insanlar sadece ibadetle meşgul olmuyorlardı, hac aylarında aynı zamanda farklı bölgelerin mallarının satıldığı panayırılar kuruluyordu. Bu panayırılar, mal alım satımının yanı sıra farklı kültürel ve sosyal faaliyetlerin geliştirildiği, yerel mahkemelerin kurulduğu, bölgesel anlaşmaların yapıldığı mekânlardı. Bunlardan biri olan Ukâz Panayırısı, Hac aylarında Mekke'nin dışında Tâif ile Nahle arasında kurulmaktaydı ve diğer Arap pazarlarına göre çok daha farklı özellikler taşımaktaydı. Bu panayırının özelliklerinden biri, yerel hükümdarlar arasındaki siyasi anlaş-

maların burada yapılmasıdır. Ukâz'da bir araya gelen bölge hükümdarları burada kendilerine yeni müttefikler bulmakta ve anlaşmalar yapmaktaydı. Yemen hükümdarları, Arap kabile reisleriyle dostluklarını Ukâz Panayırında geliştirirlerdi. Ukâz'ın diğer bir özelliği de kültürel faaliyetlere tanıklık etmesiydi (Merzuki, 2001, s. 165). Burada farklı kabilelere mensup hatip ve şairlerin kabilelerini ve kabilelerinin önde gelen özelliklerini zikrettikleri şiir meclisleri kurulurdu. Fertlere veya kabilelere karşı geliştirilecek bazı sosyal tavırlar burada belirlenirdi. Bir kabileye veya herhangi bir kimseye ihanet eden şahıslar, Ukâz Panayırında duyurulur ve bunlarla ilişkinin kesilmesi istenirdi (Merzuki, 2001, s. 170). Böylece İslam öncesi dönemde hac, Arap Yarımadası'nda iktisadi birliğin oluşmasına, kabilelerin ticari-iktisadi kurumlarının biçimlenmesine, sosyal ve kültürel faaliyetlerin yayılmasına ve bilgi transferine katkı sağladı. Aynı zamanda hac, Mekke'nin uzak mesafeler arası ticarete katılmasına, Doğu ile Batı arasındaki mal takasında bağlantının sağlanmasına ve farklı coğrafyalar arasında mal aktarımı ve çeşitliliğine hizmet etti. Mekke'de meydana gelen bu yıllık buluşma, bu dönemde kabileler arası çatışmalara ara verilmesi, mal takasının yapıldığı panayırın kurulması, buna ilave kültürel paylaşımların yapılması ve sağladığı diğer fırsatlarla bölgenin yerli halkları için önemli bir ekonomik ve kültürel faaliyete haline dönüştü. Haccın sosyal, kültürel, iktisadi ve hatta siyasi alana etkisi İslam döneminde çok daha bariz olarak ortaya çıktı. Özellikle İslam coğrafyasının genişleyerek Arap Yarımadası'nın sınırlarının dışına taşması ve Arap olmayan toplumların İslam'a girmesi ile birlikte hac çok daha uzak mesafelerden insanları, insanlarla birlikte malları, farklı kültürleri ve kurumları bir araya getirmeye başladı. İlk dönemlerden itibaren, İslam Coğrafyasının genişlemesine muvâzi olarak, hacca katılanların sayısı sürekli arttı. Hac; Endülüs'ten Çine, Kafkaslardan Afrika'ya her bölgeden farklı ırk ve dillerden insanın bir araya geldiği bir hüviyet kazandı. XIII. yüzyıla ait bir gözleme göre her yıl 40 bin Mısırlı hacca gitmekteydi. Iraklı ve Suriyeli hacıların sayısı da yaklaşık aynıydı. XVI. yüzyılda Portekizli bir kişinin anlattığına göre bir bölümü kurbanlık, diğerleri ticari olmak üzere toplam 300 bin hayvanla birlikte 200 bin kişi Mekke'de toplanmıştı (Faroqhi, 1995). Böylesine yoğun bir insan hareketi, büyük miktarda mal değişimini de tetikliyordu. Hacca gelen insanların sayısı ile birlikte Mekke ve çevresine mal getiren ülkelerin sayısı da artmaktaydı. Farklı bölgelerden ticari mallar hac kervanlarıyla Hicaza gidiyor, orada el değiştiriyor, hac sonrasında el değiştiren bu mallar başka ülkelere doğru olan yolculuğuna başlıyordu (Pearson, 1994).

Resulullah (s.a.v), nübüvvetin ilk dönemlerinden itibaren hac nedeni ile birçok insanın bir araya gelmesinden faydalanmıştır. O, hac mevsimini farklı kabilelerle buluşarak dini ve dinin ilkelerini onlara tebliğ etmenin bir vasıtası olarak görmüştür. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in Mekke dışındaki kabilelere İslam davetini ilk olarak hac günlerinde ilettiği görülmektedir. Nitekim Resulullah (s.a.v), Mekke'de Müslümanlara karşı uygulanan boykot sonrasında önce Taif'e giderek kendisine himaye aramıştır. Bu arayışında başarısız olan Resulullah (s.a.v)ertesı yıl hacca gelen kabileler ile görüşmeye başlamış, bir taraftan onları dine davet ederken diğer taraftan da onlardan kendisini himayeleri altına almalarını talep etmiştir. Hz. Peygamber'in yaptığı bu davet görüşmelerinden biri de Medine'den gelen Hazrec Kabilesi'ne mensup 6 kişilik bir heyetle arasında gerçekleşmiştir. Bu görüşme sonrası Medineli grup İslam'ı kabul etmiştir. Hz. Peygamber ile görüşmek isteyen kabileler de hac aylarında Mekke'ye gelerek bunu gerçekleştiriyorlardı. Hacda Hz. Peygamber ile görüşen Medineliler, ertesı yıl 10 Hazrecli ve 2 de Evsli olmak üzere 12 kişi olarak Akabe mevkiine gelerek tekrar onunla görüşmüşlerdi. Bir sonraki hac görüşmesinde ise 2 müslüman kadınıla birlikte toplam 73 kişi İslam'ı öğrenmek ve Hz. Peygamber'e bağlılıklarını bildirmek üzere Akabe'ye gelmişlerdi (Hamidullah, 1991, C. 1, s. 149-157). Hac mevsiminde yapılan

bu görüşmeler, hem İslam'ın ve onun ilkelerinin insanlara iletilmesine hizmet etmiş hem de Müslümanlara Mekke dışında bir sığınacağın kapısını açmıştır. Hicreti müteakip (m. 622) Medine'de bir İslam Devleti kurulduktan sonra hacın önemi daha da arttı. Dinin hayatın farklı alanlarına taalluk eden hükümleri hac esnasında tüm kabilelere ilan ediliyordu. Böylece hac, ibadetlerin yanı sıra siyasi, sosyal ve iktisadi konuları ilgilendiren bilginin Müslüman toplum arasında yayılması için araç olarak kullanılıyordu. Hicretin 10. yılında gerçekleşen (m. 632), Hz. Peygamberin bizzat katıldığı ve Veda Haccı olarak anılan hacca 100 binin üzerinde kişinin iştirak ettiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu hacda dinin sosyal ve iktisadi hayatı da doğrudan ilgilendiren son hükümlerinin bizzat Hz. Peygamber tarafından insanlara bildirilmesi; bilginin aktarımında, toplumsal kurumların öğretilmesi ve yayılmasında hacın rolüne işaret etmektedir. Veda Haccı'nda Resulullah (s.a.v) Müslümanların siyasi, sosyal ve ekonomik hayatlarına ilişkin birçok konuyu bildirmiştir.¹ Veda Haccı'nda bildirilen bazı konuları ana başlıklar halinde aşağıdaki gibi sıralayabiliriz: (1) İnsanın can, mal, haysiyet ve şerefine mukaddesliği (2) Emanete riayet edilmesi (3) Kan davalarının kaldırılması (4) Faizin yasaklanması (5) Karı ve kocanın birbirlerine karşı vazifesi ve kadınların haklarına dikkat gösterilmesi (6) Haksız yere başkalarının mallarının yenilmemesi (7) İnsanların birbirlerine karşı üstünlüklerinin ölçüsünün sadece takva olduğu (8) Vasiyetin, mirasın 1/3'ünü geçemeyeceği. Bütün bu başlıklar incelendiğinde görülecektir ki İslam'ın toplumsal hayatı şekillendiren temel ilkelerini belirleyen konular bizzat Resulullah (s.a.v) tarafından hacda insanlara duyurulmuş ve orada bulunanlar tarafından gittikleri yerlerdeki diğer insanlara öğretilmesi istenmiştir. Bu durum hacın bilginin aktarılmasındaki ve kültürün yayılmasındaki önemini bir ifadesidir.

Sonraki yüzyıllarda da hac bilginin yayılmasındaki rolünü devam ettirmiştir. Hac kervanlarına ibadet amacı dışında ticaret ve ilim edinme amacıyla da büyük miktarda katılım oluyordu. İslam coğrafyasının muhtelif bölgelerinden ilim adamları, hacı fırsat bilerek sefere çıkmakta, Mekke ve Medine'de bir araya geldikleri diğer âlimlerden ders almakta ve birçok konuyu burada farklı bölgelerin ilim adamlarıyla tartışmaktaydı. Üstelik İslam'ın ilk yıllarında ilmiye sınıfının ekseriyeti tacirlerden oluşuyordu. Bunların pek çoğunun birçok kez hacca gitmiş olmaları bu nedenle şaşırtıcı değildir. Pek çokları Mekke'de bir yıl boyunca veya daha fazla kalmaktaydılar (Goitein, 1968, s. 8). Bu dönemde hac, birçok âlimin mesleki hayatının başlangıcını oluşturuyordu. XI. ve XII. yüzyıllarda Nişâbur'da müderris ve kadılar görevlerine başlamadan önce genellikle hacca gitmekteydiler. Bu kişiler için hac; İslami ilimlerin merkezini ziyaret etmek, İslami ilimlerle ilgili eğitim ve çalışmalarını yerinde sürdürmek anlamına geliyordu. Böylece memleketlerine döndüklerinde de bir saygınlık elde ediyorlardı (Özaydın, 1996). İslam dünyasında bilginin yayılmasında hacın rolünü anlatan en güzel örneklerden biri Endülüse İmam Malik'in Muvatta'sı ile birlikte Maliki mezhebinin girmesi ve burada yayılmasıdır. Âlimler, Maliki mezhebinin Endülüste yayılmasının nedenleri arasında buradan hac ve ilim maksadıyla Hicaz'a yapılan seferlerin önemli bir yeri olduğuna işaret etmektedirler. Bu âlimlerden biri olan İbn Haldun, Mukaddime'de Endülüslülerin Maliki mezhebine mensup olmalarının sebebini onların Hicaz'a yaptıkları yolculuklara bağlamaktadır. İbn Haldun'a göre Medine o dönemin en önemli ilim merkezleri arasında yer alıyordu. Medine ile birlikte Irak da dönemin önemli ilim merkezlerindendi. Ancak Endülüslüler Irak yerine Hicaz'a sefer düzenlemeyi yeterli bul-

¹ Veda Hutbesi olarak da bilinen metnin farklı kaynaklardan çıkarılarak oluşturulan mukayeseli metni için bk. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, (Salih Tuğ, Çev.), İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991.

maktaydılar. Burada Medine'nin önde gelen âlimi olan İmam Malik'ten ve sonrasında onun talebelerinden ilim öğrenmekteydiler. Böylece aralarında Maliki mezhebi yayıldı (İbn Hal-dun, 2004, C. 2, s. 190-191). Endülüslülerin Hicaz seferinin nedenini daha ayrıntılı olarak 17. Yüzyılın en önemli tarih ve hadis âlimleri arasında yer alan ve kendisi de ilim ve hac için seferler yapan; beş kez Mekke'yi, yedi kez de Medine'yi ziyaret eden Makkari(ö. 1632) açıklamaktadır. Makkari, Nefhu't-Tib adlı eserinde Endülüs'ten Medine'ye giderek İmam Malik'ten ders alan ve Muvatta'nın Endülüslüler arasında yaygınlaşmasını sağlayan Ziyad ibn Abdurrahman Şebtun'un hayatını anlatan bahsinde aynı dönemde ilim tahsili amacı ile hacca giden âlimlerin isimlerine yer vermektedir. Hişam ibn Abdurrahman'ın emirliğine rastlayan bu zamanda Şebtun gibi, Fergusibnu'l-Abbas, İsa ibn Dinar, Said ibn Ebi Hind ve benzeri âlimlerde hacca gitmişler ve geri dönüşlerinde İmam Malik'in faziletleri ve ilminin genişliğini anlatmışlardır. Böylece Maliki mezhebi Endülüs'te yayılmıştır (Makkari, 1968, C. 2, s. 45-46).

İlim adamlarının, hac yolculuklarında bir araya geldikleri yerler sadece Mekke ve Medine değildi. Hac yolculuğuna çıkan bir ilim adamı; yolculuk esnasında farklı bölgelerin ilim ehliyle karşılaşmakta, onlarla ilmi meseleler hakkında tartışmakta, yeni kitaplar keşfedebilmekteydi. Böylece hac yolculukları; bilginin, yeni uygulama ve fikirlerin yayılmasında önemli bir araç oluyordu (Lewis, 1971). Nitekim Hac için Endülüs'ten Hicri 725 yılının Recep ayında yola çıkan, bu hacı dahil altı defa hac yapan ve İslam dünyasının birçok yerini gezen İbn Batuta'nın, her uğradığı şehirde oranın önde gelen ilim adamları, kadınları ve salihleri ile bir araya geldiğini eserinden anlıyoruz. İbn Batuta kitabında gittiği ülkelerin idarecilerinin kim olduğundan, yolculuğunda bir araya geldiği âlim ve salihlerden bahsetmektedir (İbn Batuta, 2006). Yine aslen Belensiyeli (Valencia) olan Ebu Muhammed Abderi de 25 Zilkade 668 (m. Aralık 1289) yılında hac yolculuğuna çıkmıştır. Seyahatnamesinde gidiş ve dönüş yolunda gördüğü şehirlerle ilgili coğrafi, kültürel ve sosyal konuları da aktaran Abderi, yolculuğu sırasında geçtiği şehirlerin önemli âlimlerinden dersler almıştır. Abderi'nin hac yolculuğu esnasında ders aldığı âlimler arasında Tunus'ta Abdullah ibn Harun et-Taî, aynı zamanda kendisinden hırka giydiği Ebu Muhammed Abdullah İbn Yusuf el-Endülüsî; Kayravan'da Ebu Zeyd Abdurrahman ibnu'l-Esedî; Mısır'da Şerefud-Din ed-Dimyati, İbnDakiku'l-İyd ve Zeynu'd-din ibnu'l-Minber gibi şahsiyetler bulunmaktadır (Abderi, 2007, s. 8).

Asıl hedefleri İslami ilimleri öğrenmek, coğrafi ve tarihi bilgiler vermek olan âlimlerin yanı sıra hac görevini yerine getirmek ve İslam coğrafyasını gezip tanımak isteyen seyyahlar da bulunmaktaydı. Hac seyahatnameleri, kimi zaman uzun yıllar süren yolculuklar süresince, başta Mekke, Medine ve Hicaz olmak üzere gezilip görülen yerlerle ilgili verdiği coğrafi ve tarihi bilgilere ek olarak sosyal, iktisadi ve kültürel hayata ilişkin gözlemleri de içermektedir. Bu eserler; İslam âleminin farklı bölgelerinden gelen hacıların gelenek ve görenekleri, bilgi birikimleri, çeşitli dönemlerde hacın yerine getirilişi esnasında görülen uygulamalar, Kâbe, Mescid-i Nebevi ve diğer ziyaret yerlerinde tarihi süreç içerisinde meydana gelen değişiklikler hakkında bilgi vermeleri bakımından büyük önem taşımaktadırlar (Özel, 1996). Bu seyyahlardan biri olan İran asıllı Nasır-ı Hüsrev (ö. 1073), toplamda dört defa hac yapmış olup, yolculuğunda edindiği izlenimlerini *Sefername* adlı eserinde bir araya getirmiştir. Nasır-ı Hüsrev, seyahati esnasında Anadolu, Suriye, Lübnan, Mısır, Sudan ve Kuzey Afrika'yı dolaşmıştır. Müellif, seyahatnamesinde hacın eda edilişi, Mekke, Kabe, Mescid-i Haram, hac ibadetinin yerine getirildiği diğer yerler ve sosyal hayata ilişkin izlenimlerine yer vermektedir. Endülüslü seyyah İbn Cübeyr'in (ö. 1217) *er-Rihle*'si de bir hac seyahat-

namesidir. Grenadadan seyahatine başlayan İbn Cübeyr, Mekke'de bir yıla yakın bir süre ikâmet etmiştir. İbn Cübeyr *er-Rihle*'sinde Mekke, Medine, Harem, Kabe, hacın eda edilişi, çevredeki ziyaret yerleri, sosyal ve ekonomik hayat ve hacılarla ilgili gözlemlerini ayrıntılı bir tarzda anlatmaktadır. Ebu Muhammed el-Abderi, 1289 tarihinde Fas'tan başladığı hac yolculuğu sırasında gördüğü yerlere dair coğrafi bilgileri, sosyal hayata ve özellikle ilim ve kültür hayatına ilişkin gözlemlerini, yolculuğu esnasında tanıştığı alimler hakkındaki izlenimlerini *er-Rihletü'l-Magribiyye* adlı seyahatnamesinde bir araya getirmiştir. İbn Rüşeyd (ö. 1321), doğum yeri Sebte'den yola çıkarak 1284-1287 yılları arasında gerçekleştirdiği hac seyahatini *Mil'ül-aybe bimâ cümü'a bi-tûli'l-gaybe fi'l-vicheti'l-vecihe ile'l-Haremeyn Mekke ve Taybe* adlı eserinde anlatmaktadır. İbn Rüşeyd, Medine hakkındaki izlenimlerini aktardıktan sonra burada tanıştığı âlimlerle ilgili ayrıntılı bilgi vermekte, Mekke'ye varışından itibaren hacın ibadetinin eda edilişi, buna dair fihhi hükümler ve hac görevinin gerçekleştirildiği yerler hakkında siyer ve Mekke tarihi kitaplarından aldığı malumatı aktarmaktadır. Kısım b. Yusuf et-Tücbi (ö. 1329) de hac yolculuğu esnasında gördüklerini *Müstefâdü'r-rihle ve'l-igtirâb* adlı eserinde anlatmaktadır. Tücbi, seyahatnamesinde gezip gördüğü yerlerde tanıştığı ve faydalandığı alimlere yer vermektedir. Tücbi'nin hac görevini yerine getirirken şahit olduğu bid'atları, hacıların örf ve adetlerini zikredip eleştirmesi seyahatnamesinin dikkat çekici özelliklerindedir. En meşhur seyahatname yazarlarından biri olan İbn Battuta da hac niyetiyle Haziran 1325 tarihinde Tancadan yola çıkmış ve yaklaşık otuz yıl süren seyahatiyle ilgili izlenimlerini, kısaca Rihletü İbn Battuta diye tanınan eserinde bir araya getirmiştir. Bu seyahati sırasında Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Haremeyn, Yemen, Güney Afrika sahilleri, Irak, İran, Anadolu, Kafkasya ve Uzakdoğu'yu dolaşan İbn Battuta toplamda altı defa haccetmiştir (Özel, 1996).

Ticaretin Gelişmesinde Hacın Rolü

Hac, bilginin ve kültürün aktarımı ve yayılmasında oynadığı role benzer bir şekilde, öncelikle Arap Yarımadası olmak üzere İslam coğrafyasında ticaret yolları üzerinde de önemli etkilerde bulundu. İslam öncesi dönemde Mısır, Suriye, Yemen ve Irak'tan Mekke'ye gitmekte kullanılan hac ve ticaret ana yolları İslam döneminde de kullanılmaya devam etmekle kalmadı; Irak, İran ve Umman'dan başlayarak Mekke'ye ulaşan yeni hac yolları da oluştu. Üstelik öncesinde Yarımada'nın sınırlarını dolaşarak geçen bazı yollar da hac nedeniyle Mekke ile bağlantılı hale geldi (King, 1972). Başta halifeler olmak üzere ileri gelenler hac yollarına yatırımlar yapmaktaydı. Bunlar arasında yer alan Abbâsi halifeleri Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (m. 750-754), Muhammed el-Mehdî (m. 775-785) ve Hârûnürreşid (m. 786-809) yolcular ile hacıların faydalanmaları için yol yapımına, yollarda güvenliğin sağlanmasına ve konaklama yerleri oluşturulmasına önem vermişlerdir. Bu halifeler Kûfe ve Mekke arasında konaklama yerleri yaptırmışlar, konaklama yerlerine su temin ettirmişler, yol boyunca kuyular açtırmışlar, sarnıçlar yaptırmışlar, işaret taşları dikirmişler, gözetleme ve haberleşme kuleleri inşa ettirmişlerdir (Al-Rashid, 1977 (1978)). Hicri 160 yılında maiyeti ile birlikte hac görevini de yerine getiren Abbâsi Halifesi Mehdi-Billâh hac yollarının güvenliği, hac güzergâhı üzerinde bulunan su kuyularının bakımı, hacıların konaklama ve benzeri ihtiyaçlarının karşılanması amacına yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Bu maksatla yol üzerindeki kervansarayları genişletmiş, yenilerini yaptırmış, su kaynaklarının yanlarına binalar yaptırmış, yolların üzerindeki mil işaretlerini ve sarnıçları tamir ettirmiş ve su kuyuları açtırmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, C. 5, s. 240). Hârûnürreşid'in karısı Zübeyde de Bağdat-Mekke yolunu yaptırmak için 3 milyon dinar harcamıştır. Bu yolu kullanarak birçok defa hacca giden Halife Hârûnürreşid ile karısı Zübeyde yollardaki hizmetleri geliştirmek

istemişlerdir. Zübeyde bu maksatla çok gayret sarf etmiş, yollara sarnıçlar, kuyular, dinlenme ve konaklama yerleri yaptırmıştır. Halife Hârûnürreşid'in karısı Zübeyde'nin hacılar ve ticaret kervanları için yaptığı bu hizmetler sebebiyle bu yol halk arasında *Derbizübeyde* adıyla meşhur olmuş, yol üzerindeki bazı yerleşim yerlerine de *Zübeydiyeadi* verilmiştir (Al-Rashid, 1977 (1978)).

Yol üzerlerine yapılan çeşmeler ve imarethaneler gibi hacçı kolaylaştırmak için yapılan her şey aynı zamanda ticarete de yarar sağlamıştır (Heyd, 2000, s. 30). Üstelik yol üzerindeki vadiler ve yerleşim birimleri de hacıların talepleri nedeniyle gelişmiştir. Feyd gibi Arap Yarımadası'nın ortalarında yer alan yerleşim yerleri ve Cidde gibi liman şehirleri, hac yolu üzerinde olduğu için gelişen merkezler arasında yer almaktadır. Kufe ile Mekke arasında yer alan Feyd, özellikle İslam döneminde büyük gelişme göstermiştir. Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 1229) *Mu'cemu'l-Buldan*'ında verdiği bilgilere göre Feyd, Mekke ve Kufe'nin ortasında yer almaktadır ve mamur bir yerdir. Burada konaklayan hacılar erzaklarından ve yanlarında taşıdıkları eşyalardan fazlalıkları buraya emanet bırakmaktadırlar. Feyd, böyle bir mıntıkada hacılar için bir sığınak ve yardım yeridir. Feyd halkı geçimini hac döneminde yaptıkları ticareten sağlamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1977, C. 4, s. 282). İslam döneminde gelişme gösteren bu şehrin çarşısı, yer altı su yolları, sarnıçları, kuyuları ve akarsuları vardı. Burada ziraat yapılmaktaydı (Ali, 1969, C. 7, s. 337). Hz. Osman döneminden itibaren Mekke'nin limanı olan Cidde, Mekke'ye açılan kapı olması ve haccın etkisi ile Hicaz'ın en önemli ticari merkezlerinden biri olmuştur. Hac aylarında İslam dünyasının farklı beldelelerinden gelen Müslümanlar, burada memleketlerinden getirdikleri malların ticaretini yapmaktaydılar (İdrisi, 2002, s. 139).

İslam'ın hacda ticaret yapmayı yasaklamaması (Kur'an, 2/198), aksine ticarete önem vermesi nedeni ile hac ayları aynı zamanda ticaretin en canlı olduğu aylardı. Doğusundan batısına İslam dünyasında mal takası için hac mevsimi gözetiliyordu. Hac yolları üzerinde bulunan şehirler, pazarlar ve limanlar bu mevsimde önemli miktarlarda mal takasına şahit oluyordu. Dönemin coğrafya ve seyahat kitaplarında kervan yolları üzerinde bulunan menzil ve limanlar hakkında önemli bilgilere ulaşıyoruz. Bunlardan biri olan ve hicri 31 Şevval 578'de (m. 25 Şubat 1183) Endülüsten hac yolculuğuna çıkan İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde, yolculuğunda uğradığı şehirler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Mısır'ın Kus şehri hakkında verdiği bilgilerden burasının hac mevsiminde farklı bölgelerden gelen hacılar ile Yemenli, Hintli ve Habeşli tacirlerle dolu olduğunu anlıyoruz. İbn Cübeyr, Kus'un birçok çarşıya sahip, geçim imkânları geniş, gelip giden hacılar ile Yemenli, Hintli ve Habeşli tacirler sayesinde kalabalık bir şehir olduğunu söylemektedir. Kus; yolcuların durağı, arkadaşlar için buluşma yeri, Magripli, Mısırlı ve İskenderiyeli hacılar için toplanma yeridir (İbn Cübeyr, 1964, s. 40-41). İbn Cübeyr'in Mısır'ın Kızıldeniz kıyısındaki Ayzab limanı ile ilgili verdiği bilgilerden bu limanın hac döneminde adeta dünyanın en hareketli yerlerinden birine dönüştüğünü öğreniyoruz:

Cumartesi günü yatsı vaktinde Ayzab'a girdik. O, Cidde Denizi sahilinde etrafı surlarla çevrili olmayan bir şehirdir. Evlerinin çoğu ahşap/kamıştan olmakla birlikte şimdilerde sıvalı binalar da bulunmaktadır. Burası Hint ve Yemen gemilerinin yükleme ve boşaltma yapıları ve buna ilave olarak hacıları taşıyan gemilerin gidiş ve gelişleri nedeniyle dünyanın en kalabalık limanıdır. Burası çölde yer almaktadır ve bitki yetişmemesi nedeni ile gıda ihtiyacı dışarıdan sağlanmaktadır. Fakat buranın halkı, özellikle de hac döneminde, hacılar sayesinde her türlü ihtiyacı bolca karşılamaktadır. Çünkü taşınan her gıda yükünden al-

dıkları geçimlerini kolaylaştırıcı muayyen vergiler vardır. Buna ilave olarak daha öncesinde Selahaddin'in kaldırdığı bazı vergiler bulunmaktaydı. Hacda elde ettikleri gelirler arasında gemilerden aldıkları kiralar da bulunmaktadır. Cidd'e hacıları götürüp farzın edasından sonra tekrar getirmeleri sayesinde ellerinde çok miktarda mal birikmektedir. Zengin olanların bir veya iki gemisi bulunmaktadır. Bu da onlara büyük bir servet sağlamaktadır (İbn Cübeyr, 1964, s. 45).

Hac kervanlarında tüccarlarda bulunmaktaydı. Hac döneminde olağanüstü servetler elde etme imkânı doğduğu için tacirler her yıl hac kervanlarına katılıyordu. Birçok kereler hac seferlerine katılarak servet sahibi olan tacirler bulunmaktaydı (Faroqhi, 1995). Hicri 725 yılının Recep ayında hac için Endülüsten yola çıkan ve İslam dünyasının birçok yerini gezdikten sonra seyahatnamesini yazan İbn Batuta da Seyahatname 'sinde Tunus'tan itibaren yolculuğuna Hacı Mesud ibn Muntasır, Hacı Aduli ve Muhammed ibn el-Hacer'in de bulunduğu Tunuslu tüccar grubu ile devam ettiğini söylemektedir (İbn Batuta, 2006, s. 11). Bu tüccarlardan Muhammed ibn el-Hacer, Bicaye şehrinde vefat etmiş ve geride 3000 dinar para bırakmıştır. O, vefatından önce, bu altınları varislerine ulaştırması için İbn Hadide adlı Cezayirli bir tacire vasiyette bulunmuştu. Fakat vefat eden tacirin altınlarına İbn Seyyidi'n-Nas adlı şehrin valisi el koymuştur (İbn Batuta, 2006, s. 12). Hem hac hem de ticaret için yola çıkmış tüccarlardan ikisinin lakaplarının hacı olması onların öncesinde de hac vazifelerini yerine getirdiklerine işaret etmektedir. Mekke, hac döneminde İslam dünyasının en büyük ticari panayırı haline geliyordu. Böylece hac ve ticaret iç içe bir faaliyet haline gelmişti. Hac için yola çıkan bir kimse, "Allah haccımı kabul etsin, günahlarını bağışlasın ve malların için iyi bir pazar bulmanı sağlasın." denilerek yolcu edilirdi (Goitein, 1968, s. 8). Hac, asırlarca İslam dünyasının önemli ticari kurumlarından biri olmaya devam etti. Braudel, hac günlerinin aynı zamanda Müslümanların en büyük panayırı olduğunu söylemektedir. Braudel'e göre Mekke'ye hac ve ticaret için gidilmekteydi. Dünyanın her yerinden gelen hemen her tür mal, Mekke'de bulunmaktaydı. Hatta ticari ödemeler, çok erken tarihlerden itibaren hacca göre belirlenmekteydi (Braudel, 2004, s. 107). Braudel, Cidd'e'nin önemli bir ticaret limanı olmasını Mekke'ye borçlu olduğunu söylemektedir. 200 bin insan ve 300 bin hayvan sayısına kadar ulaşabilen büyük kervanlar burada toplanmaktaydı (Braudel, 1993, C. 1, s. 649). S. D. Goitein de hac ve ticaretin iç içe geçtiğini ifade etmektedir. Özellikle de uzak mesafelerden gelerek hac yapmanın zorluğu karşısında ticaret yapma olanağının bulunması ve uluslararası ticaretin gelişmesi hac ibadetini de kolaylaştırıyordu (Goitein, 1968, s. 8). Zengin bir kimse yanına bir miktar mal veya belirli sayıda köle alıp hacca çıkabiliyordu. Böylece yolda veya hacda hem mallarını veya kölelerini satarak hac masraflarını karşılıyor aynı zamanda da ticaret yapmış oluyordu. Tacirler, ticaret yaptıkları yerlerde yeni ürünlerle, tacirlerle, geleneklerle ve uygulamalarla karşılaşıyorlardı (Lewis, 1971). Böylece yeni ürünler, uygulamalar, ticari kültür ve kurumlar İslam dünyasının muhtelif bölgelerine aktarılıyordu. Hac sadece kervanlar ile yola çıkan hacı ve tacirlere değil, hac yolu üzerinde bulunan hemen herkese bir geçim kaynağı oluyordu. Hac kervanlarının konaklama yerleri bilinmekteydi. Bu nedenle konaklama yerlerinde genellikle kervanın geçeceği günleri bilen bedeviler tarafından pazarlar kurulmaktaydı. Bu pazarlarda hacıların ihtiyaçlarına yönelik yağ, hurma ve koyun gibi muhtelif gıda ürünleri satılmaktaydı (Özaydın, 1996). Hac, ticaret fırsatlarını teşvik ederek doğrudan; hacıların arasında bilgi alışverişi, kültür ve fikirlerin yayılması yoluyla dolaylı olarak refah artışına katkı sağlamaktaydı. Hac aynı zamanda birbirinden uzak bölgeler arasında rekabeti geliştirerek piyasalar arasında denge sağlamaktaydı. Alıcıların ve satıcıların hacda bir araya gelmesi, denge fiyatlarını ortaya çıkarmakta, pazar hacmini genişletmekte, uzak bölgeler arasındaki rekabeti teşvik etmekteydi.

İslam coğrafyasında hâkimiyeti elinde bulunduran devletler için de hac önemliydi. İslam devletlerinin iktidar sahipleri; Mekke ve Medine'ye yaptıkları hizmetler, hac için yaptıkları faaliyetler sayesinde İslam dünyasında saygınlık elde ediyorlardı. Bu aylarda İslam ülkelerinin yöneticileri hacılar için mühim miktarda bağışta bulunuyordu. Hac mevsiminde Kutsal Topraklara bol miktarda gıda ve para aktarılıyordu (Faroqhi, 1995). Örneğin 14. yüzyılda Mali Kralı Mansa Musa, 15.000 kişiyle birlikte çıktığı hac yolculuğunda çuvaldar dolusu altını hacca taşımişti (King, 1972). Dönem tarihçileri Mansa Musa'nın hac yolculuğu hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedirler. Bunlardan biri olan Makrizi (ö. 1442), Mansa Musa'nın h. 724 (m. 1324) yılında hac niyeti ile yaptığı yolculukta Mısır topraklarına 15 Recep Perşembe günü geldiğini, Kahire'de piramitlerin bulunduğu bölgede üç gün konakladığını, bu süre içerisinde ziyafetler verdiğini haber vermektedir. Mansa Musa'nın Mısır'da bulunduğu sürede Sultan ile görüştüğünü, Sultan Kalavun'un, Mansa Musa'nın hac ile ilgili ihtiyaç duyacağı gerekli teçhizinin yapılmasını emir buyurduğunu anlatmaktadır. Bu bilgilere ilave olarak Mansa Musa'nın istediklerini satın almak için çok miktarda altın harcaması nedeniyle piyasada altın paraların bollaşmış ve bunun sonucunda altının değer kaybına uğradığını, dinarın altı dirheme düştüğünü söylemektedir (Makrizi, 1997, C. 3, s. 73). O dönemin önemli tarihçi, edebiyatçı ve fakihleri arasında yer alan İbn Fazlullah el-Ömeri de (ö. 1349) Mansa Musa'nın hac yolculuğunda Mısır'da konaklaması ile ilgili geniş bilgiler vermektedir. Mansa Musa ve beraberindekilerin ibadete düşkün olduğunu, hacca giderken ve dönüşte Mısır'da konakladığı süre içerisinde kendisinin ve beraberindekilerin hep ibadet ile meşgul olduğunu anlatan Ömeri, onun kerem ve cömert sahibi biri olduğunu söylemektedir. Mansa Musa yolculuğu boyunca bolca sadaka vermekte ve sürekli iyilik yapıyordu. Ülkesinden 100 deve yükü altın ile yola çıkmıştı, onları hac yolunda uğradığı yerlerdeki kabilelere infak etmekteydi (Ömeri, 2010, C. 4, s. 56). El- Ömeri de Makrizi gibi Mansa Musa'nın bol miktarda altın dağıtması ve harcaması nedeniyle Mısır'da o dönemde altının değerinin düştüğüne işaret etmektedir. Mısır'da ihsanda bulunmadığı emir veya vazifeli kalmamıştı. Mısır halkı, Mansa Musa ve beraberindekilerle yaptığı alışveriş, ihsanlar ve atiyeler ile o kadar çok altın kazandı ki Mısır'da altının değeri düştü (el-Ömeri, 2010, C. 4, s. 57-58).

Haccın devletler açısından en önemli geleneklerinden biri de Surre kervanları idi. Surre, hac zamanında dağıtılmak üzere Haremeyne gönderilen para, altın ve diğer eşyaları ifade etmektedir (Tufan, 2009). Surrenin içerisine konulduğu, develerin üzerine yüklenen araca ise mahmil adı verilmektedir (Tufan, 2009). Surrenin geçmişinin Abbasilere kadar dayandığı ve ilk surre gönderiminin Abbâsi Halifesi Mehdî-Billâh zamanında (m. 775-785) gerçekleştiği söylenmektedir. Aynı dönemde hac yollarının güvenliği, hac güzergâhı üzerinde bulunan su kuyularının bakımı, hacıların konaklama gibi ihtiyaçlarının karşılanmasına dönük tedbirler de alınmıştır. Haremeyne her yıl düzenli biçimde surre gönderilmesine ise Abbâsi Halifesi Muktedir-Billâh döneminde (m. 908-932) başlanmıştır. Memlukler ve sonrasında Osmanlılar da bu geleneği sürdürmüşlerdir (Tufan, 2009). Hac kervanlarının organizasyonunun, surre ve mahmil gönderiminin devletler için ayrı bir siyasi anlamı bulunmaktaydı. Böylece devlet kutsal topraklar üzerinde hâkimiyet ve güvenliği sağlama hakkını elde etmekte, İslam âlemi üzerinde saygınlık kazanmaktaydı (King, 1972). İbn Batuta da hac yolculuğunda Kahire'ye geldiğinde burada mahmilin yola çıkışını görmüş ve seyahatnamesinde Mahmil Günü adı verilen bu törene ayrıntılı olarak yer vermiştir. İbn Batuta'nın anlatımına göre, Recep ayında düzenlenen Mahmil Günü'nde şehrin dört kadısı (her bir mezhebin kadısı), beytül-mal'ın vekili, muhtesip ve onlarla birlikte önde gelen fakihler develere binmekte, önlerinde reisler ve devlet adamları ile birlikte Kala' Kapısı ola-

rak isimlendirilen Melik Nasır'ın sarayına gitmekteydiler. Burada bekleyen mahmil, ileri gelenlerin gelmesi ile deve üzerinde çıkarılmaktaydı. Mahmilin önünde de o senenin hac emiri, emirin askerleri ve develer üzerinde sakalar bulunmaktaydı. Burada kafileye kadın ve erkek farklı halk tabakalarından insanlar da katılmakta ve hep birlikte mahmil ile bütün Kahire ve Mısır (eski Kahire/Fustat) sokaklarında dolaşılmaktaydı (İbn Batuta, 2006, s. 32).

Sonuç

Haccın, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel hayatlarında önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. İlk asırlardan itibaren dünyanın farklı bölgelerinde olsa da İslam âleminin benzer hedefler ve kurumlar etrafında birleşmesinin sağlanmasında hac ibadetinden yararlanılmıştır. Teknolojinin geri, ulaşım ve haberleşme olanaklarının sınırlı olduğu bir zamanda her yıl artan sayıda hacı adayının katılımı ile gerçekleşen hac ibadeti Müslümanların bir taraftan İslam'ın hayatın bütün alanlarına taalluk eden ilkelerini öğrenmelerine; diğer taraftan farklı bölgelerin yerel kültür ve kurumlarıyla tanışmalarına, farklı coğrafyaların mallarını kendi bölgelerine aktarmalarına olanak sağlamıştır.

Haccın ibadet özelliği dışında en dikkat çekici yönünün bilginin ve kültürün aktarılması ve yayılmasındaki rolü olduğu söylenebilir. Resulullah'ın (s.a.v) Müslümanların dini ve dünyevi hayatlarının her alanı ile ilgili bilmeleri gerekenleri hac ibadeti esnasında insanlara tebliğ etmesi ve bunun orada bulunanlar tarafından hacca katılmayanlara da ulaştırılmasını istemesi, daha ilk dönemden itibaren, bilgi aktarım ve yayma aracı olarak haccın önemini ortaya koymaktadır. Sonraki dönemlerde de ilim amacı ile yapılan hac seyahatleri, haccın bilginin ve kültürün aktarımı ve yayılmasındaki rolünü sürdürdüğünü göstermektedir. İlim amaçlı hac yolculuklarının içeriği o dönemin bütün bilgi alanlarını kuşatacak genişliktedir. Nitekim coğrafyadan tarihe, İslami ilimlerden edebiyata hemen her alanda bilginin hac yolculuklarında öğrenilerek aktarıldığını müşahade ediyoruz. Üstelik bu bilgi aktarımı sadece içerisinde bulunulan çağ ile sınırlı kalmamıştır. Hac yolculukları sonrasında kaleme alınan eserlerin günümüze kadar ulaşmış olması sayesinde bugün de İslam âleminin tarihi coğrafyası; siyasi, kültürel ve ekonomik durumu ve hatta o dönemlerde var olan ve günümüze ulaşmayan, geçmiş toplumlardan kalan arkeolojik kalıntılar ile ilgili detaylı bilgilere ulaşabilmektedir.

Haccın bir diğer özelliği, bu ibadeti kolaylaştırmak için yapılan bütün yatırımların aynı zamanda iktisadi-ticari faaliyetlere katkı sağlaması ve canlandırması olmuştur. İslam dünyasında iktidarı elinde tutan hükümdarların, devlet adamlarının ve önde gelen kimselerin hac ibadetinin daha rahat ve güvenli olarak icra edilebilmesi için yaptıkları yol, su kanalı, sarnıç, kuyu açma, kervansaray gibi hemen her yatırım; aynı zamanda bu yollardaki ticari faaliyetler için alt yapı olmuştur. Böylece ticaret canlanmıştır. Canlı ticaret ise hemen her tür üretim faaliyetini tetiklemiş, ekonomiyi geliştirmiştir. Üstelik hac kervanlarına güvenliği sağlamak üzere muhafız birliklerinin eşlik etmesi, kervanların geçtiği yerlerdeki devlet ve kabilelerle hac kervanlarına ilişilmemesi amacına dönük yapılan sulh anlaşmaları; tacirler için hac kervanları ile hareket etmeyi daha güvenli hale getirmiştir. Bu durum, uzak mesafeler arası ticaretin hacca takvimlenerek yürütülmesine yol açmış, böylece hac mevsimi uluslararası ticaretin en hareketli olduğu dönem olmuştur. Hac kervanlarının konaklama ve alışveriş ihtiyacı, hac yolları üzerinde bulunan yerleşim yerlerini ve limanları geliştirmiş;

ekonomik olarak kalkınmasını sağlamıştır. Kervanların geçiş güzergâhında bulunan ister büyük olsun ister küçük hemen hemen her yer iktisadi ve ticari olarak haccın sağladığı olanaklardan faydalanmıştır.

Hac ibadeti aynı zamanda yeniden bölüşümün de bir aracı olmuştur. Hükümdarların İslam âlemi üzerinde saygınlıklarını artırmak için hac mevsiminde kutsal topraklara gönderdiği hediyeler, yoksullara yaptıkları ayni ve nakdi yardımlar; devlet adamları ve varlıklı kimse-lerin başta Mekke ve Medine olmak üzere yol üzerinde bulunan ahalden yoksullara yaptığı yardımlar, dağıttığı sadakalar servetin toplumun farklı tabakaları arasında yeniden bölüşümüne katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Abderi, Ebû Muhammed Muhammed b. Muhammed (2007). *Er-Rihletu'l-Magribiyye*. Bûne: Menşuratu Bûne Li'l-Buhusi ve'd-Dirasat.
- Ali, C. (1969). *El-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin.
- Al-Rashid, S. A. (1977 (1978)). Darb Zubaydah In 'The 'abbasid Period: Historical And Archaeological Aspects. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*.9, s. 33-45. Oxford: Archaeopress.
- Braudel, F. (1993). *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (2004). *Maddi Uygarlık: Mübadele Oyunları*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Faroqhi, S. (1995). *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Goitein, S. D. (1968). *Studies In Islamic History And Institutions*. Leiden: E.J. Brill.
- Hamevi, Şihabu'd-Din Ebu Abdullah Yakut ibn Abdullah (1977). *Mu'cemu'l-Buldan*. Beyrut: Daru Sadr.
- Hamidullah, M. (1991). *İslâm Peygamberi*. (S. Tuğ, Çev.) İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. (E. Karal, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İbn Batuta, Muhammed ibn Abdullah (2006). *Rihletu İbn Batuta*. Beyrut: Müessesetu'r-Risale Naşirun.
- İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyn Muhammed İbn Ahmed (1964). *Rihletu İbn Cübeyr*. Beyrut: Daru Sadr.
- İbn Haldun, Abdurrahman ibn Muhammed (2004). *Mukaddime*. (A. M. ed-Derviş, Dü.) Dimeşk: Daru'l-Belhi.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali ibn Ebi'l-Kerem Muhammed ibn Muhammed (1987). *el-Kamilu fi't-Tarih*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İdrisi, Ebu Abdullah Muhammed ibn Muhammed İbn Abdullah (2002). *Kitabu Nüzheti'l-Müştak fi İhtiraki'l-Afak*. Kahire: Mektebetu's-Sakafeti'd-Diniyye.
- King, R. (1972). The Pilgrimage to Mecca: Some Geographical and Historical Aspects. *Erdkunde*, 26(1), 61-73.
- Lewis, B. (1971). Hadj. *Encyclopedia of Islam*. içinde Leiden: E. J. Brill.
- Makkari, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (1968). *Nefhü'tTtib min Gusni'l-Endelüsü'r-Ratib*. Beyrut: Dârü Sadır.
- Makrizi, Ahmed ibn Ali ibn Abdulkadir (1997). *Es-Sulûku li Ma'rifeti Duveli'l-Muluk*. (M. A. Atâ, Dü.) Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ilmiiyye.

Merzuki, Ebu Ali Ahmed İbn Muhammad (2001). *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*. (F. Sezgin, Dü.) Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University.

Ömeri, İbn Fazlullah (2010). *Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Özaydın, A. (1996). Hac Tarihçe. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özel, A. (1996). Hac Seyahatname. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 14, s. 413-416). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Pearson, M. (1994). *Pious Passengers: The Hajj in Earlier Times*. London: C. Hurst and Company.

Tufan, Ş. B. (2009). Surre. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, 567-569.